SZEKRÉNYESY JÚLIA

Harc a homokzsákkal

Illyés Gyula új drámája Gyulán

„Az úttiltó akadályok irányítók is. Ha arra nincs járás, merre van? Múltunk tele tragédiákkal. De én elteltem már tragédiák - tragikus ábrázolásával. Tanítani szeretnék. De nem jobb pedagógiai út-e a komornál a csak így-úgy is vidító? Főleg, ha olyan fásultságig bajt s tragédiát látott nemzetek ülnek a színházi tanteremben, mint a Duna-völgyiek. Hősénekeink közül melyek sikeresebbek, a leckéikkel is? A békaegérharc-levegőjűek. Mi a legvigasztalóbb a társadalmi szólásmondásaink közül ? Ne félj, testvér, lesz ez még rosszabbul is."

Illyés Gyula néhány évvel ezelőtt írta e sorokat a *Dániel az övéi között* című komédia bevezetőjében. E gondolat jegyében több vígjátékot is írt az utóbbi években, a legfrissebbet, *a Homokzsák avagy nevetni könnyebb* címűt, idén a Gyulai Várszínházban mutatták be. Kérdés: illik-e, lehet-e néhány mű ismeretében messzemenő következtetéseket levonnunk az elhamarkodottság, a felszínesség veszélye nélkül. Annyit talán megkockáztathatunk, hogy a szerző e késői vígjátékai közül éppen a legújabb az, amelyről immár teljes joggal állíthatjuk: a komikum és pedagógia frigye beteljesedett.

Illyés Gyulát ezúttal nem feloldhatatlan és megoldhatatlan történelmi tragédiáink érdeklik, hanem az ezektől elválaszthatatlan társadalmi anomáliák természetrajza. A történet alaprajza egyszerű, a vígjáték morálja pedig akár örökérvényűnek is tekinthető. A darab időpontja illetve színhelye: a harmincas évek Magyarországa. Főhőse Sótiné, a tehetős özvegy, a tipikus magyar középosztálybeli család feje, következésképpen egy nagy szorgalommal összegyűjtött közepes nagyságú vagyon ura. Sok évtizedes kuporgatás után az öreg hölgy egyszer csak rádöbben az évezredek óta hasztalan prédikált erkölcsi tétel igazságára: a pénz, a vagyon nem boldogít. Sótiné persze nem próféta, még csak nem is filozofikus elme, nem akarja te-hát mindenestül megváltani a vagyon-elvű társadalmat, csupán afféle ajándékozási, osztogatási mánia vesz rajta erőt. Kényelmetlenné vált számára a gazdagság, anélkül, hogy bármit is felismert volna a földi javak elosztásának igazságtalanságából. Örömét leli abban, hogy egy-egy tojást, egy-egy darab ennivalót, egy-egy tárgyat vagy később egy-egy ingatlant odaad kedveltjeinek: jótékonysági rohama egy érző lélek ösztönös lázadása a harácsolás képmutató rendje ellen. Renitens viselkedése természetesen felháborodást kelt, a család néhány tag-ja azonnal hathatós intézkedéseket készít elő a rendbontó megfegyelmezésé-re. S bár a szerző nem engedi győzni ezeket a rossz erőket, a komédia végkifejlete mégsem mondható egészen felhőt-lennek. A mű a tragédia és komédia ha-tármezsgyéjén mozog, Sótiné partizán-akciója igen rosszul is végződhetne, győzelme inkább vágyainkat fejezi ki, mint a lehetőségek teljességét. Az emberiség naiv hittel s leküzdetlen idealizmussal *csak hétfejű* sárkányról mesél magának, holott - legalábbis a józan és keserű mérlegelés perceiben - nagyon jól tudja, a fejek száma végtelen. Ami persze nem jelenti azt, hogy abba kellene hagynunk a fejek vagdosását. Hisz némi nyirbálással mégiscsak elviselhetőbb az élet, mintha a gonosz erők korlátlanul tombolnának.

*

Illyés Gyula színházi tantermében meglehetősen aprólékos pontossággal demonstráltatik a művelt középosztály jó néhány tulajdonsága. Ez a családi és társadalmi kórkép némely helyen emlékeztet Németh László társadalmi drámáinak légkörére. Olyanok ezek az értelmiségi hősök, mintha valamely saját maguk által készített kalodában ücsörögnének. Ez a helyzet jó lehetőséget ad arra, hogy a hősök hosszadalmasan és elmélyülten szemlélhessék a környező világ hibáit, felismerjék, megfigyeljék a valóság ellentmondásait - de ugyanez a helyzet kárhoztatja őket tragikus tehetetlenségre is. A kitörés emésztő vágya és a már szinte bénultságot súroló cselekvésképtelenség jellemzi az Illyés-dráma férfifőhősét, az adakozó öreg hölgy fiát, Sótit. E vergődő hőstípus elődeit valóban megtalálhatjuk Németh László műveiben is, azonban ott mintha még erőteljesebbek lennének. A jobbítási szándék itt már teljes egészében vágyálom, Sóti saját életét sem tudja elrendezni: szavazati joga saját sorsának eldöntésében sincs, hogyan tudna tehát akár szalmaszálat is keresztbe tenni mások ügyében. Illyés Gyula olyan figura körvonalait rajzolja meg, amelyik minden jóindulata és embersége ellenére is a perifériára szorult. Energiájából ma már csupán fájdalmas gúnykacajra futja, mellyel a darab záróakkordjaként tehetetlenségét nyugtázza. E lassan kövületté váló hős helyére a darabban nem szökken élet- és ütőképes új figura. A dráma fiatal orvosa az erényesség minimumával emelkedik pozitív hőssé. Követi a becsület, az orvosi etika legelemibb parancsát - nem ad hamis orvosi jelentést Sótiné elmeállapotáról -, s ezzel máris toronymagasan kiemelkedik környezetéből. Az író az eszmei mondanivaló kifejtését is rábízta: ő mondja el azt, hogy a homokzsákot, az anyagi javak fölös-leges ballasztját ki kell dobnunk életünk léghajójából ahhoz, hogy lelkünk felszárnyalhasson. Ez így fogalmazva természetesen kissé prédikációszerű, s bármennyire is igaz dolgokat mond el a színpadon a lelkes ifjú doktor, ez a ráosztott szerep nem kedvez túlzottan hiteles és karakteres figura kialakulásának. Lendületesebb alak Sóti leánya. Lázadása ugyan minden elméletiességet nélkülöz, de mint harcos ösztönlény a jótékonykodó nagymama maroknyi csapatának egyik leghűségesebb és legelszántabb katonája. A középosztályról készült tablót jól sikerült karikatúrák egészítik ki: egy szenvelgő feleség, két örökségért remegő és perlekedő nagynéni, valamint egy visszataszítóan cinikus úrifiú.

A dráma tehát meggyőző és hangulatos életkép a harmincas évekből. A szerző jó pedagógusként tüzetes és ki-merítő magyarázatot ad egy múltbeli mentalitásról. Példázattá a szerző kesernyés humora emeli. Ez az a polgári, vagyonelvű gondolkodásmód, melytől valóban meg kellett volna szabadulnunk; papírforma szerint kacagva kellett volna tőle búcsúznunk. E hagyomány homokzsákját azonban mintha ma sem akarnánk kidobni hajónkból, sőt minél inkább gátolja életünk természetes mozgását, annál görcsösebben szorongatjuk. A modern embert tehát szellemi rugalmatlanság, a gépezetté degradálódás veszélye fenyegeti, ha hagyja magát a vélt anyagi szükségszerűség drótján rángatni. S itt nemcsak egy-egy ember esztelen zsugoriságáról, személyes jellembeli torzulásáról van szó - annak a társadalomnak a természetellenességéről is, amely az egyén megítélésének, illetve az emberi értékek mérésének egyetlen mércéjét ismeri el: a vagyoni cenzus szerin-

Jelenet Illyés Gyula Homokzsák avagy nevetni könnyebb című színművének gyulai előadásából (MTI fotó-Ilovszky Béla felv.)

ti besorolást. E jelenség tragikus. A modern drámairodalomban azonban még-sem vagy alig jelenik meg tragédiaként. Felvilágosult korban élünk, a magántulajdont nem tekintjük emberfeletti erejű vak végzetnek, a legnemesebb elmék hisznek mulandóságában, a moralisták soha nem szűnnek meg ostorozni a harácsolókat, a tragikomédiák írói pedig hol fanyar mosollyal, hol akasztófahumorral, hol pedig szatirikus dühvel ábrázolják a nagyság hiányát, a bábokká merevedett figurák nevetséges rángatódzását.

A Homokzsák című tragikomédiában elsősorban a jellemábrázolás fejezi ki a szerzői fanyarságot. A családi perpatvar végül is nem össznépi küzdőtér, még akkor sem, ha felfedezhető benne annak kicsinyített modellje. A pellengérre állított figurák a modern élet jellegzetesen kisszerű pénzimádói. Olyanok, mintha vígjátéki elődeik korszerű, divatos műanyagmásolatai lennének. Kártékonynak ők is kártékonyak, de valahogy mégsem az igaziak. Amikor Volponén, Tartuffe-ön vagy Harpagonon nevetünk, szívünk leheletnyi rettegését sem küzdhetjük le. Molière olyan fösvényt ábrázolt, aki tragikus erejű panasszal ostromolja az eget, Illyés Gyula fösvényei viszont csak sopánkodnak. Nevetésünkbe így hát nem félelem, hanem sokkal inkább szégyenféle vegyül. Hát ennyire törpének látja a művész figuráit. Az adakozó özvegy, aki élete alkonyán lelkiismeret-vizsgálatot tart, mintha inkább lenne valamiféle jóságos és mindenható öreg tündér, mint földi asszony. Nem igazi hús-vér ellenfele a gonosz harácsolóknak, hanem inkább egy vágykép, egy reménybeli magatartás ihletett és meghatott megrajzolása. Fia pedig, akit nemes lelkülete és érzékeny szíve arra predesztinálhatna, hogy szembeszálljon a rossz képviselőivel, mint már említettük, oly esendő és kiszolgáltatott, hogy árnyéka is alig annak a nagyszabású jellemnek, aki egykor lehetett volna. A nevetséges és szomorú típusoknak, a hangulatos epizódfiguráknak és a tündéri ábrándoknak ez a párhuzama, illetve ellenpontrend-szere logikusan teremti meg a keserűen boldog véget. Sótiné fiatal szövetségeseivel elhagyja a zsugori házat - elindulnak, hogy új, egy szép és jobb életet kezdjenek. Kérdés persze, hogy hol: talán abban a külvilágban, melynek törvényei nagyobb méretben éppen olyanok, mint azé a házé, ahonnan menekültek.

A lelkiismeret-ébresztő komédiát apró, de jellegzetes dramaturgiai hibák ektelenítik. A túlmagyarázás, valamint az erőszakolt lélektani gondolatvezetések homokzsákját sem ártott volna kihajítani a darab léghajójából. Efféle erőltetett mozzanatnak tekinthető például a gyűrűhistória, mely fölösleges voltára már több kritika is rámutatott. Ennek a gyűrű körüli bonyodalomnak az len-ne a célja, hogy Sótiné egykori szenvedélyét, bűnös megalkuvását, kötelességszerű lelki öncsonkítását, majd pedig öregkori szép megtérését és lelki ki-teljesedését példázza. Eladó lány korában ugyanis Sótiné mást szeretett, mint akinek a kezét nyújtotta. Érdekházasságot kötött, de szerelmének ennek ellené-re drága gyűrűt küldött egy szegénysorsú leánypajtása által. A közvetítőnek megparancsolta a küldő kilétének titokban tartását. E képmutató gesztusból félre-értések származnak, melyek eredményeképpen a szegénysorsú barátnőt lopással vádolták, sőt be is börtönözték.. A szándékolt dramaturgiai véletlenek folyományaképpen erről Sótiné sohasem értesült, viszont barátnőjének leányunokája - egy pillogó, gyönge szűz - irodistaként a Sóti házba kerül, s itt felkelti a rossz házasságban vergődő házigazda, Sóti figyelmét. A mesterkélt, oktalanul összekuszált gyűrűhistória így némi szerelmi ömlengéssel öntöztetik meg. E dramaturgiai fordulatok oly körmönfontak, hogy elrettentő példaként akár iskolában is taníthatók.

Illyés Gyula helyzet- és figurateremtő ereje azonban legyőzi a dramaturgia ósdi szabványkényszerét. Sótiné alakja tisztán áll előttünk, a néző elvégzi a szükséges dramaturgiai munkát: hamar elfelejti azt, ami csak pompőz sallang avagy hatásvadászó érzelgősség.

*

A Homokzsák gyulai előadását különös és szívderítő elő-, köz- és utójáték fűszerezi. Az efféle színházi ráadások évek óta divatosak nálunk, kivált szabadtéri játékokon. A nézők, éppen úgy, ahogy az alkalmilag arra járók, általában örömüket lelik az ilyen vigasságokban. Az efféle spontán mulatságok megrendezése és megszervezése sokak számára nem tűnhet túlságosan nehéznek, bonyolultnak. Pedig ez a könnyű műfaj is rendkívül kényes - tehetség és gondolat nélkül ez sem sikerül igazivá. Egy lacikonyhás vásári mulatság is lehet fércmű, tehetségtelen kínlódás, ízléstelen idétlenkedés. Sík Ferenc a gyulai elő-, köz- és utójáték megszervezésével fölényes szaktudását bizonyította. Ezek a várkörüli mulatságok azon ritka vigasságok közé tartoztak, melyekben értelem volt, felszabadult érzés: a néző fejébe végre nem tölcsérrel óhajtották beletölteni a tanulságot, nem nézték ostobának, könnyen manipulálható birkának és - ami az utóbbi évek némely keserű tapasztalatát szerencsésen megcáfolta - a vendéglátóipar engedelmes fejőstehenének sem. Mindebből következik, hogy a közönség a gyulai vár előtt olcsó és változatos enni- és innivalókat fogyaszthatott, kolbász- és flekkensütők között sétálhatott, ha akart, leült, ha nem akart, állt vagy mászkált. Senki nem terelgette, nem kért külön belépőjegyet, igazolványt, külön engedélyt. (Ezt azért tartjuk szükségesnek külön megemlíteni, mert van olyan szabadtéri színházunk is, ahol a rendezők olykor hajlamosak arra, hogy a vásári mulatságokat rezervátumszerűen szervezzék meg - ami természetesen éppen a felújítani kívánt hagyomány alapeszméjének mond ellent.)

A gyulai vár előterében persze a testen kívül a lélek is kielégülhetett. E szellemi táplálékokat akár úgy is felfog-hatjuk, mint az előadott darabhoz fűzött szellemes és pontos rendezői láb-jegyzeteket. Az előadás előtt, illetve a szünetben Vári Éva és Papp Anna régi slágereket énekel - ez a korabeli úri kertvendéglői szórakozás. Ettől kissé távolabb, a füves térségen - ahol a laci-

konyhák kínálják a jó falatokat - népi zenekar játszik, a lányok üvegestáncot járnak, ezt időnként a legények vad táncai és illetlenül szaftos rigmusai váltják fel. Ez a kettősség nemcsak társadalmi jelzésként meggyőző, hanem a mai divatokról, nosztalgiákról is rajzol afféle vázlatos, tájékoztató térképecskét. A kint és a bent látottakat pedig összegezi és lezárja a vár tószínpadán zajló finálé: Vári Éva a vidéki primadonnák stílusában a Rákóczi-indulót dalolja el - énekét pedig ruganyos testű táncosnők mozdulatai kísérik.

Ami a főtémát, tehát magát az előadást illeti: már külső megjelenésében is az elveszett nagyság és a jelenvaló kicsinység ellentmondását hangsúlyozza. A háttér ezúttal is a gyulai vár udvara: ön-magában is groteszk ötlet várfalak között olyan darabot játszani, mely zongorás, függönyös, csecsebecsés polgári szalonban játszódik. Bakó József díszletének legszembetűnőbb eleme a magasból lehulló, valószínűtlen hosszúságú szádafüggöny. Így sikerül elrejteni a hatalmas téglafalakat, de gondolhatunk közben a műben kifejtett eszme kivételes horderejére, és ha úgy tetszik, assszociálhatunk a megjelenített környezet kicsinyességére is. Hasonlóképpen elgondolkodtatók Schäffer Judit festői jelmezei.

Ebben a környezetben Sík Ferenc szórakoztató és gondolatébresztő társadalmi komédiát rendezett. A harsányság, a mesés népi furfangosság, a tündéri találékonyság egyaránt jelen van ezen a szín-padon. A dramaturgiai hibákat azonban a rendezés sem tudta illúziót keltően kendőzni, mint ahogy a kevéssé plasztikusan ábrázolt figurákból sem váltak érzékelhető jellemek, a mégoly gondos színészi alakítás nyomán sem. Élvezetesek voltak viszont azok az eleven vígjátéki típusok, melyeket Karna Margit, Ronyecz Mária, Pataki László és Vallai Péter formált meg. A darab széplelkű, de szabados erkölcsű leányzóját is főként azért tarthatjuk hiteles karakternek, mert Hernádi Judit egészséges humorral kerüli meg a szenvelgés csapdáit. Ugyan-ilyen természetességgel közeledett Sótiné alakjához Pásztor Erzsi: ezért tudta egyszerre megragadni és életre kelteni a figura fáradhatatlan gyakorlatiasságát és azt a csipetnyi földöntúliságot, mesés messziséget, mely Sótinét vigasztaló jelképpé emeli. A jobbítás ígéretének jelképévé.

NÁDUDVARI ANNA

Az Antigoné Szegeden

Nem csupán színházi hétköznap -- amely *színházi* lévén már önmagában sem lehet hétköznap -, szórakozás vagy tanulságvétel, de ünnep egy-egy bemutató a Szegedi Szabadtéri Játékokon. Nagy készülődés, esemény. A nézők részéről biztosan, azt ismerem inkább, hallva már vágyakozni olyat, aki még nem láthatott itt előadást, hogy csak eljuthatna rá, képzelődni, hogy az milyen szép lehet. Idén is, Szophoklész *Antigonéjának* bemutatója előtt már Szegeden, a városban járva ezt hallottam: ez volta vágyunk, *az Antigoné*. Egy vállalattól érkezhettek, busszal valahonnét, másik városból, mert arról beszéltek, idetelefonáltak napközben, hogy a rossz idő ellenére elinduljanak-e, játszanak-e itt majd este mégis. Ok fejezték így ki magukat: ez volta vágyunk, *az Antigoné*. Hogy miért? Ismerték-e a darabot, valaki felkeltette az érdeklődésüket, előzeteseket olvastak a bemutatóról, a rendező, színészek nyilatkozatait? Nem tudhattam meg, tovább is haladtak.

És miért jöhettek el a többiek, a több ezer ember, és miért dolgoztak, akik színpadra állították az előadást, tudva, hogy csak háromszor ismételhetik majd meg, és miért játszottak a bemutató estéjén nemegyszer rájuk zuhogó esőben a szereplők?

Mert az ünnep nem maradhat el. Az ünnepet meg kell tartani. Ünnepelni kell. De hát, mi az ünnep ?

Összejövetel és közlés. Először erre volt igényük az embereknek, a formákat hozzá csak később keresték, s hol sikeresebbeket, hol kevésbé sikerülteket találtak. Éppen a görög dráma fénykorában, az *Antigoné* keletkezésének idején találkozhatott az ünnep minden alkotóeleme hiánytalanul. Az összejövetel erőszakolatlan természetességgel valósulhatott meg abban az egyszerű célazonosságban, hogy együtt lehessenek - senki sem gondolhatott arra, hogy máshová menjen vagy egyedül maradjon -, a közlés nemcsak a közlők részéről vált szükségszerűvé, de legalább annyira a befogadók, az egyformán cselekvőképes egyének oldaláról, s végül, ahogy az akkor kialakuló forma alkotórészeként elővajúdtak egy-egy jelet, az máris mindenki számára egészen pontosan ugyanazt jelentette. Lesújtottá vagy boldoggá válni és változtatni, mi sem lehetett így ennél könnyebb, s az ünnep lényege, a lelkek építése minden zavar nélkül létrejöhetett.

Ahogy szétszakadnak a közösségek, úgy lehetnek egyre csiricsárébbakká az ünnepek. A stílusegységet megkereső, megteremtő művész tehát nem csupán önmaga iránti felelősségének tesz eleget, de közösséget is építhet, előhívhatja az első felismerések, az egymással való azonosulások nagy pillanatait, az újjászületések megtisztító érzését.

Alapvető ellentmondással kerültek szembe, akik a szegedi Dóm előtti hatalmas színpadon való előadásra éppen *az Antigonét* választották: hogyan keltsenek életre egy népünnepélyre szánt intim szertartást? Egy tömeglátványként érvényesülő fülbe súgott közlést? Ez a közlés pedig változhatott-e, azt kell-e kutatnunk, mivel gyönyörködtetett valaha, s igyekezni megismételni ezt a gyönyörűséget, vagy pedig friss, mában használható mondandót lelhetünk benne?

Az árva thébai királylány, Antigoné az istenek törvényét tartja: a halottakat el kell temetni. Haltak bár igaz vagy hamis ügyért, adjuk meg nekik a végső tisztességet, ki ezt nem teszi, nem tetszik majd az alvilágban, hol pedig sokkal több időkig kell tetszenünk, mint itt a földön. De az isteni parancs követésével lehetetlent követ, a királyi szónak ellenszegülő tettéért meg kell halnia, s még városa árulójának is mondják. A törvényt keresik végig a darabban, azt emlegetik, arra hivatkoznak. Mi az igazi törvény, s vonatkozhat-e egyik emberre más, mint a másikra? Gondolkodhat-e valaki a többiektől eltérően? Alkalmazhatnak-e rá olyan törvényt, melyet addig nem ismert, vagy csak elismerni nem akar? Tiszteletreméltó-e a saját törvényű, vagy bűnös, zavart keltő? És azonos lehet-e ez, bűnösség és zavarkeltés, vagy pedig arról van szó, ő már új törvényt teremt? És érvényes lehet-e ez az újonnan teremtett törvény másokra is? Ki lehet törvényalkotó? Bárki? Kit szeretnek az istenek ? Ki bukik és ki győz?

De mégis a legfontosabb : kinek a törvényét fogadja el a közösség. A közösségért, a közösség felé fordulva megy itt végbe minden, a magány is.

A közös törvényhallgatásnál sosem lehet izgalmasabb. (Ez mindössze két ember között is megvalósulhat, ha úgy együtt, egyszerre egyetértenek valami-